

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
وصلی الله علی محمد وآله الطاهین

مطالعات قرآنی و حدیث

دوفصلنامه علمی - تخصصی مطالعات قرآن و حدیث

سال سوم، شماره اول / پاییز و زمستان ۱۳۸۸

صاحب امتیاز: دانشگاه امام صادق (ع)

مدیر مسئول: دکتر رضا محمدزاده

سردبیر: دکتر مهدی ایزدی

مدیر داخلی: محمد جانی پور

اعضای هیئت تحریریه (به ترتیب الفبا)

آذرتاش آذرنوش ..... استاد دانشگاه تهران
مهدی ایزدی ..... دانشیار دانشگاه امام صادق (ع)
محمدباقر باقری کنی ..... استاد دانشگاه امام صادق (ع)
عبدالکریم بی آزار شیرازی ..... دانشیار دانشگاه الزهراء (س)
احمد پاکتچی ..... استادیار دانشگاه امام صادق (ع)
سید کاظم طباطبایی ..... استاد دانشگاه فردوسی
عبدالهادی فقهی زاده ..... دانشیار دانشگاه تهران
عباس مصلائی پور یزدی ..... دانشیار دانشگاه امام صادق (ع)
سید رضا مؤدب ..... استاد دانشگاه قم

مترجم چکیده‌ها به انگلیسی: دکتر محمود کریمی

ویراستار ادبی: محمد جانی پور

مقالات این دوفصلنامه لزوماً بیان‌کننده دیدگاه دانشگاه نیست.

نقل مطالب تنها با ذکر کامل مأخذ رواست.

۲۰۰ صفحه / ۳۰۰۰۰ ریال

امور علمی و تحریریه: دانشکده الهیات، معارف اسلامی و ارشاد

تلفن: ۵-۸۸۰۹۴۰۰۱، داخلی ۳۷۴، نمابر: ۸۸۰۸۰۴۲۴

تهران، بزرگراه شهید چمران، پل مدیریت، دانشگاه امام صادق (ع)

<http://quran.sadiqjournals.ir>

امور فنی و توزیع: مرکز تحقیقات میان رشته‌ای علوم انسانی و اسلامی، اداره نشریات

داخلی ۲۴۵، نمابر: ۸۵۷۵۰۲۵

صندوق پستی ۱۵۹-۱۴۶۵۵

<http://mag.isu.ac.ir>

E-mail: mag@isu.ac.ir

تحلیل محتوای کتب درسی دوره پیش دانشگاهی

از نظر میزان توجه به قرآن و مفاهیم قرآنی

تاریخ دریافت: ۱۳۸۸/۸/۳

تاریخ پذیرش: ۱۳۸۸/۱۱/۲۱

پگاه پیروانی نیا*

پونه پیروانی نیا**

چکیده

کتاب درسی یکی از مهمترین مراجع و منابع یادگیری دانش آموزان در نظام‌های آموزشی محسوب می‌شود. به لحاظ این اهمیت و به سبب نقش محتوای درسی در برانگیختن و تأمین نیازها و نیز تسهیل در امر یادگیری دانش آموزان، در این مقاله محتوای کتب درسی دوره پیش دانشگاهی از نظر میزان پرداختن به قرآن و مفاهیم قرآنی مورد بررسی و تحلیل قرار گرفته است. به منظور انجام این پژوهش ابتدا یک سیستم مقوله‌بندی با توجه به ادبیات و پیشینه موضوع فراهم گردید که متغیرها و مقوله‌های قرآنی و مفاهیم قرآنی را شامل می‌شود. به منظور انجام پژوهش از کدگذاری بر اساس سیستم مقوله‌بندی استفاده شده و جامعه آماری پژوهش، همه کتب درسی دوره پیش دانشگاهی و واحد تحلیل محتوا نیز عنوان درس، در نظر گرفته شده است.

با توجه به یافته‌ها و بر اساس داده‌های حاصل از تحلیل محتوا در پژوهش حاضر، می‌توان چنین نتیجه گرفت که در کتاب‌های رشته انسانی بیش از کتب درسی سایر رشته‌ها به قرآن و مفاهیم قرآنی توجه شده است و در کتب دیگر رشته‌های پیش دانشگاهی به خصوص کتب تخصصی هر رشته این توجه بسیار اندک بوده و یا اصلاً به قرآن و مفاهیم قرآنی پرداخته نشده است.

واژگان کلیدی

قرآن کریم، کتاب درسی، پیش دانشگاهی، تحلیل محتوا.

* کارشناس ارشد ریاضی و دبیر آموزش و پرورش استان فارس (نویسنده مسئول)

pegah-peyrovani@farsedu.ir

ppeyrovani@yahoo.com

** کارشناس ارشد زیست‌شناسی و دبیر آموزش و پرورش استان فارس

طرح مسئله

کتاب درسی در نظام آموزش و پرورش یکی از عناصر مهم تلقی می‌شود که در تحقق اهداف نظام آموزشی نقش مهم و اساسی دارند. در کشور ایران، بیشتر فعالیت‌های آموزشی در چهارچوب کتاب‌های درسی صورت می‌گیرد و بیشترین فعالیت‌ها و تجربه‌های آموزشی دانش آموزان و معلمان حول محور آن سازمان دهی می‌شود. این واقعیت باعث شده است که صاحب نظران و پژوهشگران، بررسی محتوای آموزشی دوره‌های تحصیلی را با توجه به نیازهای فراگیران مورد بررسی و تحلیل قرار دهند.

این بررسی‌ها و تحلیل‌ها به برنامه‌ریزان و مؤلفان کتاب‌های درسی کمک می‌کند تا در هنگام تهیه، تدوین یا انتخاب کتاب درسی برای دوره‌ای تحصیلی، تصمیم‌های صحیحی را اتخاذ نمایند. نوعی از تحلیل که برای برنامه‌ریزان درسی، مؤلفان و تصمیم‌گیرندگان برنامه‌های درسی دوره تحصیلی بسیار مفید و ضروری است، «تحلیل محتوا» می‌باشد. این نوع تحلیل کمک می‌کند تا مفاهیم، اصول، نگرش‌ها، باورها و کلیه اجزای مطرح شده در قالب دروس کتاب مورد بررسی عملی قرار گیرد و با اهداف برنامه درسی، مقایسه و ارزشیابی شود (یارمحمدیان، ۱۳۷۷، ص ۳۸).

تحلیل محتوا، محتوای واقعی یک پیام کلامی یا غیر کلامی، عوامل تعیین کننده و آثار پیام را بررسی می‌کند (کوی، ۱۹۸۱، ص ۸۴) از طرف دیگر لوی (لوی، ۱۳۷۵، به نقل از مشایخ، ۱۳۷۵، ص ۴۲) معتقد است اصلاح محتوای برنامه درسی نه تنها به قسمت‌ها و قطعه‌های سازمان یافته‌ای که به گونه‌ای منظم، یک رشته علمی را تشکیل می‌دهند، اطلاق می‌شود بلکه شامل وقایع و پدیده‌هایی که به نحوی، با رشته‌های مختلف علمی نیز ارتباط دارند. منظور از محتوای برنامه درسی حقایق خاص، عقاید، اصول و مسایلی است که در یک درس خاص گنجانده می‌شود.

متخصصان تعلیم و تربیت در هر جامعه‌ای اعتقاد دارند که شکوفایی و سعادت و رشد اجتماع به کمک نظام تربیتی مترقی، علمی و سالم حاصل می‌گردد. چنین امکانی هنگامی فراهم خواهد شد که دست اندرکاران نظام آموزشی جهت دست یابی به این مهم به برنامه‌ریزی سنجیده آموزشی و درسی اقدام نمایند. محتوای برنامه‌های درسی در برگیرنده اساسی‌ترین خط مشی‌های اجرایی برای نیل به هدف‌های تعلیم و تربیت

هستند (پورظهیر، ۱۳۷۴، ص ۲۰). محتوای برنامه‌های درسی همان موضوعات درسی است که از آن به عنوان وسیله‌ای برای رسیدن به اهداف استفاده می‌شود (Obery, 1991, p. 60).

همچنین باید توجه داشت که محتوای برنامه درسی از نظر نقشی که در تحقق اهداف برنامه، بازی می‌کند از اهمیت خاصی برخوردار است (سلیمانپور، ۱۳۸۳، ص ۱۲).

به همین جهت لازم است در تهیه و تدوین محتوای برنامه‌های درسی نهایت دقت اعمال گردد تا جوابگوی نیازهای ناشی از تحولات سریع علمی، تکنولوژی و اقتصادی و اجتماعی باشد. از آن جایی که هدف آموزش و پرورش تفهیم مطالب و محتوای برنامه‌های درسی به دانش آموزان است و نیز از آن جایی که فهمیدن و درک مطالب درسی ارتباط مستقیمی با فعالیت‌های دانش آموزان در جریان یادگیری دارد، بنابراین محتوای برنامه‌های درسی باید به گونه‌ای طراحی و تدوین شود که شاگردان را وادار به فعالیت نمایند و فراگیران را به درگیری با متن بکشاند و آن‌ها را به تلاش متفکرانه و پژوهش ترغیب نماید (سلیمان پور، ۱۳۸۳، ص ۲۵).

بنابراین انجام تحقیقی که به تحلیل محتوای کتاب پرداخته و اطلاعات موثقی را به دست آورد، ضروری است. نتایج بدست آمده می‌تواند مشخص کند که تا چه اندازه محتوای تعیین شده با اهداف آموزشی و روش فعال یادگیری تناسب دارد.

تعلیم و تربیتی مدنظر است که پویا و سازنده و مبتنی بر تحقق تفکر فعال و انتقادی باشد و به انسان روحیه‌ای خلاق و آزاد جهت تفحص در محیط بخشیده تا دنیای خود را آگاهانه و فعالانه مورد شناسایی و بازسازی قرار داده و تجربیات خویش را غنی سازد. از آغاز تاریخ بشریت این انگیزه فعال او را یاری کرده است تا دنیا را به خدمت در آورد و آن محصول بدیعی را که ما «فرهنگ» نام گذاشته‌ایم، به وجود آورده است. مراد از فرهنگ در غایات برنامه درسی، شیوه تفکر و برخورد با مسایل است (تایلر، ۱۳۷۷، ص ۵۴).

بی تردید قرآن کریم زیباترین و کامل‌ترین جلوه جمال الهی است و ثقل اکبر رسالت و معجزه ابدی نبوت است. درمان همه دردهای فکری و روحی و زداینده همه

تردیدها و تزلزل‌های اعتقادی است. قرآن کریم یگانه منشور جاویدان الهی است که بی نظیرترین دستورات را برای بهبود زندگی بشری در بردارد. این کتاب مقدس در میان تمامی جوامع بشری و به ویژه جهان اسلام، از جایگاه ویژه و ارزشمندی برخوردار است. قرآن کریم، معجزه جاودانه پیامبر گرامی اسلام (ص)، کتابی است فراتر از زمان و مکان و سرچشمه همه روشنی‌هاست. قرآن، رمز ارتباط میان خلق و خالق است. گنجینه گران بهای حکمت و دانش و عرفان و اخلاق و احکام است.

قرآن، کتاب زندگانی است و بنابراین شناختن و مأنوس شدن و خواندن و عمل کردن به آن ضروری به نظر می‌رسد. رهبران آسمانی، روی آوردن به قرآن و خواندن آن را همواره سفارش کرده‌اند. رسول خدا (ص) فرموده‌اند: بهترین اعمال آدمی، خواندن قرآن است.

این کتاب بزرگ آسمانی شامل اسرار هستی و دربردارنده معارف و مطالبی است که انسان برای بهتر زیستن به آن‌ها نیاز مبرم دارد. در این کلام آسمانی، به همه نکات ضروری از روش‌های تربیت نفس و تهذیب اخلاق، زمینه‌های رشد اجتماعی و تکامل انسانی پرداخته شده است. بهره کافی از قرآن را زمانی می‌بریم که علاوه بر خواندن آن، در آن تدبیر کرده، به مفاهیم و محتوای عمیقش بیاندیشیم و آموخته‌های خود را در حوزه عمل مورد بهره برداری قرار دهیم (صادق زاده، ۱۳۸۰، ص ۵).

در کشور ما به اقتضای جایگاه دین اسلام در فرهنگ مردم ایران و جایگاه ویژه قرآن در اعتقادات دینی، باید آموزش قرآن مورد توجه باشد تا شرایط مساعد برای تحقق اهداف این آموزش فراهم آید. اهداف آموزش قرآن اولین و مهم‌ترین امری است که باید مورد بازنگری و ملاحظه کارشناسان قرار گیرد تا بر اساس آن سایر اجزا و ارکان یک برنامه آموزشی مانند: اصول حاکم بر آموزش قرآن، سازماندهی منطقی محتوا، روش‌های مناسب آموزش و... تعیین و تدوین شود.

از جمله اهدافی که می‌توان برای آموزش و پرورش برشمرد، رشد فضایل اخلاقی و تزکیه دانش آموزان بر پایه تعالیم اسلام است. مدرسه وظیفه آماده کردن نسل جدید را برای جامعه امروز بر عهده دارد. انتظار عموم از آموزش و پرورش در مرحله اول این است که دانش آموزانی تربیت کند که در جامعه درست زندگی کنند. امروزه، علی

رغم ایجاد تغییرات عمیق فرهنگی و تغییر در شیوه‌های زندگی، بسیاری از افراد در رویارویی با مسایل زندگی فاقد توانایی‌های لازم و اساسی هستند و همین امر آنان را در مواجهه با کشمکش‌های زندگی به کارکردهایی محتاج می‌سازد که آنان را در کسب این توانایی‌ها، تجهیز نماید. لذا می‌توان با تأکید بر قرآن و مفاهیم قرآنی فرصت‌هایی را برای رشد همه جانبه دانش‌آموزان فراهم نمود (جمشیدیان و صادقیان، ۱۳۸۵، ص ۱).
لذا با توجه به موارد ذکر شده در بالا و اهمیت و ضرورت تربیت قرآنی، این پژوهش به منظور مشخص نمودن این که تا چه اندازه در کتب پیش‌دانشگاهی به این مهم پرداخته شده، انجام شد.

در حقیقت هدف این پژوهش سنجش میزان توجه محتوای کتب درسی دوره پیش‌دانشگاهی ایران نسبت به قرآن و مفاهیم قرآنی در رشته‌های مختلف می‌باشد. سوال پژوهش را چنین مطرح می‌کنیم که: در هر رشته دوره پیش‌دانشگاهی، کتب و محتوای درسی تا چه میزان به قرآن و مفاهیم قرآنی توجه کرده است؟

۱. روش تحقیق

روش تحقیق در این پژوهش تحلیل محتوا می‌باشد. از تحلیل محتوا تعاریف گوناگونی به عمل آمده که بخشی از اختلاف به تاریخچه این تکنیک و روند تکاملی آن بر می‌گردد و بخشی دیگر از آن مربوط به تفاوت در حوزه گسترده این تکنیک است.
کرپیندورف تحلیل محتوا را تکنیکی پژوهشی معرفی می‌کند که به منظور استنباط تکرارپذیر و معتبر از داده‌ها در مورد متن آن‌ها به کار می‌رود (کرپیندورف، ۱۳۷۸، ص ۲۵). او هدف این تحلیل را همانند سایر تکنیک‌های پژوهشی فراهم آوردن شناخت، بینشی نو، تصویر واقعیت و راهنمای عمل می‌داند (کرپیندورف، ۱۳۷۸، ص ۲۵).

برلسون - از پیشگامان تحلیل محتوا - این تکنیک را «پژوهشی برای توصیف عینی، سیستماتیک و کمی محتوای آشکار پیام» معرفی می‌کند (برلسون، ۱۹۵۹، ص ۱۸، به نقل از کرپیندورف، ۱۳۷۸، ص ۲۶). در تعریفی دیگر تحلیل محتوا تکنیکی پژوهشی دانسته شده که برای استنباط‌هایی بر حسب شناسایی نظام روز و عینی ویژگی‌های خاصی در یک متن بکار می‌رود (کرپیندورف، ۱۳۷۸، ص ۲۸).

لورنس باردن نیز به نقل از لانذری می‌نویسد: «تحلیل محتوا فنی است که توصیف‌های ذهنی و تخمینی را تلطیف و تصفیه می‌کند و ماهیت و قدرت نسبی محرک‌هایی را که به شخص داده می‌شود، به صورت عینی آشکار می‌سازد» (باردن، ۱۳۷۴، ص ۳۵).

دانیل رایف تحلیل محتوا را به طور خلاصه چنین تعریف می‌کند: «قرار دادن قاعده و محتوای ارتباطات در طبقات (مقوله‌های) خاص بر اساس قواعد، و تحلیل روابط بین آن مقوله‌ها با استفاده از آزمون‌های آماری» (رایف، ۱۳۸۱، ص ۴).

کاپلان در این زمینه اظهار داشته که «روش تحلیل محتوا، معناشناسی آماری مباحث سیاسی است» (کاپلان، ۱۹۴۳، ص ۲۳۰، به نقل از هولستی، ۱۳۷۳، ص ۱۳). بارکوس معتقد است که تحلیل محتوا به معنای تحلیل علمی پیام‌های ارتباطی است. از نظر وی این روش کاملاً علمی است و با وجود جامع بودن، از نظر ماهیت نیازمند تحلیلی دقیق و منتظم است (بارکوس، ۱۹۵۹، ص ۸). پسلی بر این است که تحلیل محتوا مرحله‌ای از جمع‌آوری اطلاعات است که در آن محتوای ارتباطات از طریق بکارگیری عینی و منتظم قواعد مقوله بندی به اطلاعاتی که می‌تواند خلاصه و با هم مقایسه شوند، تغییر شکل می‌یابد.

استمپل (۱۹۸۱م) تحلیل محتوا را سیستمی رسمی برای انجام کاری می‌داند که همه ما به طور غیر رسمی آن را انجام می‌دهیم، یعنی استخراج نتیجه ناشی از مشاهده محتوا. وبر (۱۹۹۱م) نیز در رابطه با تحلیل محتوا می‌گوید «روش تحقیقی است برای گرفتن نتایج معتبر و قابل تکرار از داده‌های استخراج شده از متن». کرینجر (۱۹۷۳م) نیز آن را روش مطالعه و تحلیل ارتباطات به شیوه‌ای قاعده مند، عینی و کمی به منظور بخش متغیرها می‌داند.

با این حال، از بیشتر تحلیل‌های محتوا برای مشخص کردن تأکید یا فراوانی انواع مختلف پدیده‌های ارتباطی استفاده می‌شود، نه برای پی بردن به مفاهیم مهم نظری. نئوندورف نیز در اثری جدید تحلیل محتوا را چنین تعریف می‌کند: تحلیل سیستماتیک، عینی و کمی ویژگی‌های پیام که شامل بررسی دقیق تعاملات انسانی، تحلیل ویژگی تصاویر در آگهی‌های تجاری تلویزیون، فیلم‌ها و رمان‌ها، بررسی کامپیوتری کاربرد

کلمات در اخبار منتشره و سخنرانی‌های سیاسی و بسیاری چیزهای دیگر می‌شود (neuendorf, 2002, p.1)

هولستی نیز تحلیل محتوا را فنی برای یافتن نتایج (پژوهش) از طریق تعیین عینی و منتظم ویژگی‌های شخصی پیام‌ها می‌داند. او معتقد است که این تعریف سه معیار را به هم پیوند می‌دهد: اینکه روش تحلیل محتوا باید عینی و منتظم باشد و اگر قرار است از بازیافت اطلاعات، فهرست بندی یا اقدامات مشابه متمایز شود، باید پشتوانه نظری داشته باشد. هولستی در تعریف خود به کمی کردن اشاره نمی‌کند، چرا که معتقد است قائل شدن تمایز شدید میان تحلیل کیفی و کمی برای مستثنی کردن بررسی‌های معین همچون نمونه‌های تحلیل منتظم اسنادی یا فقط برای افزایش یا کاهش اعتبار روش تحلیل محتوا، امری غیر مجاز است.

همچنین این تعریف شرط محدود کردن روش تحلیل محتوا را به توصیف ویژگی‌های آشکار پیام‌ها می‌پذیرد. هر چند تنها ویژگی‌های آشکار متن را می‌توان رمزگذاری کرد، ولی استخراج دوباره معانی پنهان پیام‌ها مجاز است، اگرچه باید این استنباط‌ها با مدارک مستقل تایید شود (هولستی، ۱۳۷۳، ص ۳۸).

چنانکه ملاحظه می‌شود تعاریف همگی بر فنی بودن این تکنیک و نیز سیستماتیک بودن آن تأکید دارند. در واقع تحلیل محتوا، تکنیکی برای استخراج داده‌ها از متن است که دارای ویژگی‌های خاص خود می‌باشد.

تحلیل محتوا کاربردهای متنوعی دارد که یکی از آن‌ها تحلیل محتوای کتاب درسی است. این تحلیل کمک می‌کند تا مفاهیم، اصول، نگرش‌ها، باورها و کلیه اجزای مطرح شده در غالب دروس کتاب، بررسی عملی و با اهداف برنامه درسی، مقایسه و ارزشیابی شوند؛ مثلاً ممکن است کتاب درسی، نگرش‌ها یا حالت‌هایی را تشویق کند که با اهداف برنامه درسی هم خوانی نداشته باشند. پس یک تحلیل گر محتوا می‌تواند پیام‌های نهفته در متون کتاب‌های درسی را با اهداف برنامه یا علایق فراگیران یا سایر موارد مورد نظر خود بررسی کند؛ پس می‌توان از طریق تحلیل محتوا گرایش‌ها یا جانب‌داری‌های پنهان و آشکار را در متون کتاب درسی تعیین نمود (یار محمدیان، ۱۳۷۷، ص ۸۳).

در این پژوهش از روش تحلیل محتوا از نوع کمی استفاده شده است. گال و همکاران، تحلیل محتوا در پژوهش کمی را به عنوان یک فن پژوهشی برای توصیف عینی، نظام دار و کمی ظاهر محتوای رسانه ارتباطی تعریف کرده‌اند. بر این اساس آن‌ها معتقدند که اکثر تحلیل‌های محتوا در آموزش و پرورش شامل جمع آوری داده‌ها درباره جنبه‌های مختلف پیام‌های رمزگردانی شده در محصول ارتباطات است (گال و همکاران، ۱۳۸۳، ص ۶۱۶).

تحلیل محتوا به عنوان یک روش تحقیق دارای مراحل زیر است:

- انتخاب جامعه آماری
- معیار توصیف
- انتخاب یک طبقه بندی بر اساس معیار توصیف
- تعیین واحد ثبت
- تشخیص عناصر هر طبقه
- پردازش اطلاعات و نتیجه گیری (نوریان، ۱۳۸۸، ص ۲۱).

در این پژوهش محتوای کتاب‌های دوره پیش دانشگاهی به عنوان جامعه آماری انتخاب شده است و معیار توصیف، توجه به قرآن و مفاهیم قرآنی می‌باشد که به عنوان طبقه اول از معیار توصیف نیز می‌باشند و واحدهای ثبت (طبقه دوم) عبارتند از: ذکر مستقیم آیات قرآن، ارجاع به آیات قرآن، لغت قرآن به طور کلی، تدبر در آیات قرآن، موارد اجرای عملی قرآن و معرفی موارد تأثیر پذیری از قرآن در علوم مختلف.

۲. جامعه آماری تحقیق

جامعه آماری پژوهش، تعداد ۲۸ جلد کتاب‌های درسی دوره پیش دانشگاهی در سال تحصیلی ۸۷-۸۸ می‌باشد. بدین ترتیب کل جامعه آماری به لحاظ توجه به قرآن و مفاهیم قرآنی و مؤلفه‌های آن‌ها مورد بررسی و تحلیل محتوا قرار گرفته است. به عبارت دیگر در این تحقیق از نمونه گیری استفاده نشده است.

جدول ۱. جامعه آماری تحقیق

رشته	کتاب	تعداد دروس	رشته	کتاب	تعداد دروس	
ریاضی - فیزیک	حساب دیفرانسیل و انتگرال ۲و۱	۴۳	علوم انسانی	تاریخ شناسی	۱۵	
	هندسه تحلیلی و جبر خطی	۱۵		فلسفه	۱۳	
	ریاضیات گسسته	۹		جغرافیا	۹	
	فیزیک ۲و۱	۴۷		عربی ۲و۱	۱۲	
	انگلیسی ۲و۱	۸		ریاضی پایه	۳۳	
	شیمی ۲و۱	۴		ادبیات فارسی ۱	۱۴	
	زبان و ادبیات فارسی ۲و۱	۳۰		ادبیات فارسی ۲	۱۹	
	دین و زندگی	۱۰		علوم اجتماعی	۱۴	
علوم تجربی	زیست شناسی	۱۱	۹	هنر و ادب فارسی	۹	
	علوم زمین	۱۲		کارگاه هنر ۱ و ۲	۱۶	
	فیزیک ۲و۱	۳۷		سیر هنر در تاریخ ۱ و ۲	۱۵	
	ریاضی عمومی ۲و۱	۷		انسان، فضا، طراحی	۸	
	انگلیسی ۲و۱	۸		آشنایی با میراث هنری	۱۶	
	شیمی ۲و۱	۴		انگلیسی ۲و۱	۸	
	زبان و ادبیات فارسی ۲و۱	۳۰		آشنایی با رشته‌های مختلف هنری	۱۷	
	دین و زندگی	۱۰		زبان و ادبیان فارسی ۲و۱	۳۰	

در این پژوهش برای تحلیل کتب مورد نظر به لحاظ توجه به قرآن و مفاهیم قرآنی، از «فهرست واری» یا «فرم تحلیل محتوا» استفاده شده است.

یکی از انواع ابزارهای سنجش مشاهده‌ای است که معلم با توجه به اهداف و انتظاراتی که در هر فعالیت آموزشی، مهارتی و نگرشی وجود دارد، با مواد یا سنج‌های ساده، قابل فهم، روشن و مشخص، آن را به صورت فهرستی فراهم می‌نماید. البته فهرست واری را به نام‌های چک لیست، سیاهه رفتار، فهرست بررسی و فهرست بازیابی نیز می‌نامند. اولاً فهرست واری باید نسبتاً کوتاه باشد، دوم این که هر یک از مواد یا سنج‌ها به طور کاملاً روشن، موضوع مورد ارزشیابی را بیان نماید، سوم این که هر ماده باید تنها بر یک رفتار و یا یک ویژگی قابل مشاهده تاکید نماید، همچنین فقط رفتارها یا ویژگی‌های مهم باید در فهرست واری منظور شود و نیز مواد یا سنج‌های فهرست واری باید به گونه‌ای تنظیم شوند که کل فهرست را بتوان به سادگی مورد استفاده قرار داد.

برای تولید یک فهرست واری خوب، رعایت سه نکته باید مورد توجه قرار گیرد: اول اینکه معلم ابتدا باید سنج‌های هر یک از انتظارات خود را در زمینه آموزشی یا سایر زمینه‌ها تهیه نماید به گونه‌ای که به تحقق این انتظارات بیانجامد؛ در مرحله بعد باید فعالیت‌ها و شواهد تحقق انتظار آموزشی ملاک مورد نظر، به صورت عبارت‌ها و جملات کوتاه ولی واضح و قابل مشاهده نوشته شود و سوم اینکه چنانچه انتظار آموزشی به صورت فرایندی تعریف شده است باید ترتیب زمانی مواد و سنج‌های فهرست واری رعایت گردد.

همچنین برای تعیین و تأمین روایی فهرست واری تحلیل محتوا، از روش «روایی محتوایی» استفاده شده به این ترتیب که فهرست واری و مؤلفه‌های آن در اختیار صاحب‌نظران این حوزه قرار گرفت و پس از اعمال نظرات آن‌ها، این فهرست در غالب دو مؤلفه اصلی و شش مؤلفه فرعی تنظیم گردید.

اساساً روایی محتوایی بدین معنی است که یک ابزار تجربی، تا چه اندازه قلمرو محتوایی یک مفهوم را در بر می‌گیرد. این روایی ابزار و سؤال‌هایی را به کار می‌برد که با مفاهیم اصلی موضوع پژوهش سروکار دارد. برای اطمینان از روایی محتوا، باید در موقع ساختن ابزار چنان عمل کرد که سؤال‌های تشکیل دهنده ابزار معرف قسمت‌های

محتوای انتخاب شده باشد. مراحل بررسی روایی محتوایی عبارتند از: تعیین دامنه کلی محتوای موضوع، نمونه‌گیری و تهیه آزمون از کلمات.

۳. شیوه اجرای تحقیق

بررسی و تحلیل محتوای کتاب‌های درسی دوره پیش‌دانشگاهی به ترتیب زیر اجرا گردید:

الف) مطالعه مبانی علمی قرآن و مفاهیم قرآنی: در این مرحله مبانی علمی قرآن و مفاهیم قرآنی و نظریه‌های مربوط به آن مورد بررسی قرار گرفت.

ب) ساخت فهرست واری (فرم تحلیل محتوا): در این مرحله با توجه به مبانی علمی و هدف‌های تحقیق، فهرست واری تحلیل محتوا ساخته شد که این فرم دارای دو مؤلفه اصلی (قرآن و مفاهیم قرآنی) و شش مؤلفه فرعی (ذکر آیات قرآن، ارجاع به آیات قرآن، کلمه قرآن به طور کلی، تدبیر در آیات قرآن، عمل به قرآن و تأثیر پذیری از قرآن در علوم دیگر) می‌باشد که در جدول ذیل درج شده است.

جدول ۲. فهرست واری تحلیل محتوا

مفاهیم قرآنی			قرآن		
تأثیر پذیری از قرآن	عمل به	تدبیر در	کلمه قرآن	ارجاع به	آیات قرآن
در علوم دیگر	قرآن	آیات قرآن	به طور کلی	آیات قرآن	

ج) تعیین واحدهای تحلیل: کمه‌ها و مضمون‌ها به عنوان واحد تحلیل در نظر گرفته شده‌اند. مضمون ترکیبی خاص از واژه‌ها و افکار به شکل عبارت، جمله یا حتی پاراگراف است. عبارت یا مضمون اغلب یک جمله و یا یک گزاره درباره یک چیز است.

د) استخراج و تحلیل داده‌ها: در این مرحله داده‌های حاصل از فرم تحلیل محتوا طبقه‌بندی شد و با روش‌های آمار توصیفی (فراوان و درصد فراوانی) مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفت.

ه) روش‌های تحلیل داده‌ها: برای تجزیه و تحلیل داده‌های حاصل از فرم تحلیل محتوا، از آمار توصیفی و مقایسه درصد فراوانی مؤلفه‌ها در کتاب‌های مختلف استفاده شد.

۴. یافته‌های پژوهش

جداولی که در ادامه ارائه شده، خود گویای تمام آن چیزی است که در کتب دوره پیش دانشگاهی در خصوص میزان توجه به قرآن و مفاهیم قرآنی به چشم می‌خورد. در جداول زیر میزان فراوانی و درصد مواردی که در هر کدام از مؤلفه‌های فرعی ذکر شده، عنوان شده است.

جدول ۳. تحلیل محتوای کتب رشته ریاضی - فیزیک

مفاهیم قرآنی			قرآن			دروس
تأثیر پذیری از قرآن در علوم دیگر	عمل به قرآن	تدبر در آیات قرآن	کلمه قرآن به طور کلی	ارجاع به آیات قرآن	ذکر آیات قرآن	
فراوانی	فراوانی	فراوانی	فراوانی	فراوانی	فراوانی	
-	-	-	-	-	-	حساب دیفرانسیل و انتگرال ۲و۱
-	-	-	-	-	-	هندسه تحلیلی و جبر خطی
-	-	-	-	-	-	ریاضیات گسسته
-	-	-	-	-	-	فیزیک ۲و۱
-	-	-	-	-	-	انگلیسی ۲و۱
-	-	-	-	-	-	شیمی ۲و۱
-	۲	۳	۸	۳	۴	زبان و ادبیات فارسی ۲و۱
۱۸	۱۱	۵۵	۵۳	۶۱	۸۹	دین و زندگی

اطلاعات جدول شماره ۳ نتایج تحلیل محتوای کتاب‌های رشته ریاضی پیش دانشگاهی را به لحاظ مؤلفه‌های قرآن و مفاهیم قرآنی نشان می‌دهد. مجموع فراوانی مؤلفه‌های قرآن و مفاهیم قرآنی در این رشته ۳۰۷ مورد است که ۳۰/۲۹٪ مورد مربوط به مؤلفه ذکر آیات قرآن، ۲۰/۸۴٪ مورد مربوط به مؤلفه ارجاع به آیات قرآن، ۱۹/۸۶٪ مربوط به ذکر کلمه قرآن به طور کلی، ۱۸/۸۹٪ مربوط به تدبر در آیات قرآن، ۴/۲۳٪ مربوط به عمل به قرآن و ۵/۸۶٪ مربوط به تأثیرپذیری از قرآن در علوم دیگر می‌باشد. بر این اساس می‌توان گفت که بیشترین فراوانی در کتاب‌های رشته ریاضی پیش دانشگاهی مربوط به مؤلفه ذکر آیات قرآن با ۳۰/۲۹٪ و کم‌ترین فراوانی مربوط به مؤلفه عمل به قرآن با ۴/۲۳٪ می‌باشد.

جدول ۴. سنجش فراوانی اهتمام به مفاهیم قرآنی در کتب رشته ریاضی - فیزیک

مفاهیم قرآنی			قرآن		
تأثیر پذیری از قرآن در علوم دیگر	عمل به قرآن	تدبر در آیات قرآن	کلمه قرآن به طور کلی	ارجاع به آیات قرآن	ذکر آیات قرآن
۵/۸۶٪	۴/۲۳٪	۱۸/۸۹٪	۱۹/۸۶٪	۲۰/۸۴٪	۳۰/۲۹٪

همچنین بر اساس اطلاعات جدول شماره ۳ بیشترین فراوانی در رشته ریاضی مربوط به کتاب دین و زندگی است بعد از آن مربوط به کتاب زبان و ادبیات فارسی است و در کتب تخصصی و کتاب زبان انگلیس ۱ و ۲ هیچ موردی ذکر نشده است. در ادامه نتایج حاصل از تحلیل محتوای کتب رشته علوم تجربی درج شده است.

جدول ۵. تحلیل محتوای کتب رشته علوم تجربی

دروس	قرآن			مفاهیم قرآنی		
	ذکر آیات	ارجاع به آیات	کلمه قرآن به طور کلی	تدبر در آیات	عمل به قرآن	تأثیر پذیری از قرآن در علوم دیگر
	فراوانی	فراوانی	فراوانی	فراوانی	فراوانی	فراوانی
زیست شناسی	-	-	-	-	-	-
علوم زمین	-	-	-	-	-	-
فیزیک ۲و۱	-	-	-	-	-	-
ریاضی عمومی ۲و۱	-	-	-	-	-	-
انگلیسی ۲و۱	-	-	-	-	-	-
شیمی ۲و۱	-	-	-	-	-	-
زبان و ادبیات فارسی ۲و۱	۴	۳	۸	۳	۲	-
دین و زندگی	۸۹	۶۱	۵۳	۵۵	۱۱	۱۸

اطلاعات جدول شماره ۵ نتایج تحلیل محتوای کتاب‌های رشته تجربی پیش‌دانشگاهی را به لحاظ مؤلفه‌های قرآن و مفاهیم قرآنی نشان می‌دهد. مجموع فراوانی مؤلفه‌های قرآن و مفاهیم قرآنی در این رشته ۳۰۷ مورد است که ۳۰/۲۹٪ مربوط به مؤلفه ذکر آیات قرآن، ۲۰/۸۴٪ مربوط به مؤلفه ارجاع به آیات قرآن، ۱۹/۸۶٪ مربوط به ذکر کلمه قرآن به طور کلی، ۱۸/۸۹٪ مربوط به تدبر در آیات قرآن، ۴/۲۳٪ مربوط به عمل به قرآن و ۵/۸۶٪ مربوط به تأثیر پذیری از قرآن در علوم دیگر می‌باشد. بر این اساس می‌توان گفت که بیشترین فراوانی در کتاب‌های رشته تجربی پیش‌دانشگاهی مربوط به مؤلفه ذکر آیات قرآن با ۳۰/۲۹٪ و کم‌ترین فراوانی مربوط به مؤلفه عمل به قرآن با ۴/۲۳٪ می‌باشد.

جدول ۶. سنجش فراوانی اهتمام به مفاهیم قرآنی در کتب رشته علوم تجربی

مفاهیم قرآنی			قرآن		
تأثیر پذیری از قرآن در علوم دیگر	عمل به قرآن	تدبر در آیات قرآن	کلمه قرآن به طور کلی	ارجاع به آیات قرآن	ذکر آیات قرآن
%۵/۸۶	%۴/۲۳	%۱۸/۸۹	%۱۹/۸۶	%۲۰/۸۴	%۳۰/۲۹

همچنین بر اساس اطلاعات جدول شماره ۵ بیشترین فراوانی در رشته تجربی مربوط به کتاب دین و زندگی است بعد از آن مربوط به کتاب زبان و ادبیات فارسی است و در کتب تخصصی و کتاب زبان انگلیس ۲۰ هیچ موردی ذکر نشده است. در ادامه نتایج حاصل از تحلیل محتوای کتب رشته علوم انسانی درج شده است.

جدول ۷. تحلیل محتوای کتب رشته علوم انسانی

مفاهیم قرآنی			قرآن			دروس
تأثیر پذیری از قرآن در علوم دیگر	عمل به قرآن	تدبر در آیات قرآنی	کلمه قرآن به طور کلی	ارجاع به آیات قرآنی	ذکر آیات قرآنی	
فراوانی	فراوانی	فراوانی	فراوانی	فراوانی	فراوانی	
۲	-	-	۴	۲	۴	تاریخ شناسی
۱۰	-	۳	۳۳	۱۰	۱۷	فلسفه
-	-	-	-	-	-	جغرافیا
-	۲	۱	۱۰	۹	۹۴	عربی ۱ و ۲
-	-	-	-	-	۱	ریاضی پایه
۴	-	-	۱۰	-	۱	ادبیات فارسی ۱
۵	۲	۵	۸	۹	۱۶	ادبیات فارسی ۲
-	-	-	-	-	-	علوم اجتماعی
-	-	-	-	-	-	انگلیسی ۱ و ۲
۱۸	۱۱	۵۵	۵۳	۶۱	۸۹	دین و زندگی

اطلاعات جدول شماره ۷ نتایج تحلیل محتوای کتاب‌های رشته انسانی پیش دانشگاهی را به لحاظ مؤلفه‌های قرآن و مفاهیم قرآنی نشان می‌دهد. مجموع فراوانی مؤلفه‌های قرآن و مفاهیم قرآنی در این رشته ۵۴۹ مورد است که ۴۳/۴۰٪ مربوط به مؤلفه ذکر آیات قرآن، ۵۷/۱۶٪ مربوط به مؤلفه ارجاع به آیات قرآن، ۴۹/۲۱٪ مربوط به ذکر کلمه قرآن به طور کلی، ۶۵/۱۱٪ مربوط به تدبر در آیات قرآن، ۷۳/۲٪ مربوط به عمل به قرآن و ۷/۱٪ مربوط به تأثیر پذیری از قرآن در علوم دیگر می‌باشد. بر این اساس می‌توان گفت که بیشترین فراوانی در کتاب‌های رشته انسانی پیش دانشگاهی مربوط به مؤلفه ذکر آیات قرآن با ۴۳/۴۰٪ و کم‌ترین فراوانی مربوط به مؤلفه عمل به قرآن با ۷/۱٪ می‌باشد.

جدول ۸. سنجش فراوانی اهتمام به مفاهیم قرآنی در کتب رشته علوم انسانی

مفاهیم قرآنی			قرآن		
تأثیرپذیری از قرآن	عمل به	تدبر در	کلمه قرآن	ارجاع به	ذکر آیات
در علوم دیگر	قرآن	آیات قرآن	به طور کلی	آیات قرآن	قرآن
٪۷/۱	٪۲/۷۳	٪۱۱/۶۵	٪۲۱/۴۹	٪۱۶/۵۷	٪۴۰/۴۳

همچنین بر اساس اطلاعات جدول شماره ۷ بیشترین فراوانی در رشته انسانی مربوط به کتاب دین و زندگی است بعد از آن مربوط به کتاب عربی ۱ و ۲ است و در کتاب‌های علوم اجتماعی، جغرافیا و زبان انگلیسی ۱ و ۲ هیچ موردی یافت نشد. در ادامه نتایج حاصل از تحلیل محتوای کتب رشته هنر درج شده است.

جدول ۹. تحلیل محتوای کتب رشته هنر

مفاهیم قرآنی	قرآن					دروس
	تأثیرپذیری از قرآن در علوم دیگر	عمل به قرآن	تدبر در آیات	کلمه قرآن به طور کلی	ارجاع به آیات	
فراوانی	فراوانی	فراوانی	فراوانی	فراوانی	فراوانی	فراوانی
۱	-	-	۵	-	-	هنر و ادب فارسی
۲	-	-	۲	-	-	کارگاه هنر ۱ و ۲
۱	-	-	۱	-	-	سیر هنر در تاریخ ۱ و ۲
۱	-	-	۱	-	-	انسان، فضا، طراحی
-	-	-	-	۳	۲	آشنایی با میراث هنری
-	-	-	-	-	-	انگلیسی ۱ و ۲
۲	-	-	۲	-	-	آشنایی با رشته‌های مختلف هنری
-	۲	۳	۸	۳	۴	زبان و ادبیان فارسی ۱ و ۲
۱۸	۱۱	۵۵	۵۳	۶۱	۸۹	دین و زندگی
۱	-	-	۵	-	-	هنر و ادب فارسی

اطلاعات جدول شماره ۹ نتایج تحلیل محتوای کتاب‌های رشته هنر پیش دانشگاهی را به لحاظ مؤلفه‌های قرآن و مفاهیم قرآنی نشان می‌دهد. مجموع فراوانی

مؤلفه‌های قرآن و مفاهیم قرآنی در این رشته ۳۳۶ است که ۲۸/۲۷٪ مربوط به مؤلفه ذکر آیات قرآن، ۱۹/۹۴٪ مربوط به مؤلفه ارجاع به آیات قرآن، ۲۲/۹۱٪ مربوط به ذکر کلمه قرآن به طور کلی، ۱۷/۲۶٪ مربوط به تدبر در آیات قرآن، ۳/۸۶٪ مربوط به عمل به قرآن و ۷/۷۳٪ مربوط به تأثیر پذیری از قرآن در علوم دیگر می‌باشد. بر این اساس می‌توان گفت که بیشترین فراوانی در کتاب‌های رشته هنر پیش دانشگاهی مربوط به مؤلفه ذکر آیات قرآن با ۲۸/۲۷٪ و کم‌ترین فراوانی مربوط به مؤلفه عمل به قرآن با ۳/۸۶٪ می‌باشد.

جدول ۱۰. سنجش فراوانی اهتمام به مفاهیم قرآنی در کتب رشته هنر

مفاهیم قرآنی			قرآن		
تأثیرپذیری از قرآن	عمل به قرآن	تدبر در آیات قرآن	کلمه قرآن به طور کلی	ارجاع به آیات قرآن	ذکر آیات قرآن
در علوم دیگر					
۷/۷۳٪	۳/۸۶٪	۱۷/۲۶٪	۲۲/۹۱٪	۱۹/۹۴٪	۲۸/۲۷٪

همچنین بر اساس اطلاعات جدول شماره ۹ بیشترین فراوانی در رشته هنر مربوط به کتاب دین و زندگی است بعد از آن مربوط به کتاب زبان و ادبیات فارسی ۲۱ است و در کتاب زبان انگلیسی ۲۱ هیچ موردی یافت نشد.

نتیجه‌گیری

نکته مهم این است که در واقع فرایند دستیابی به حقایق دینی مهم‌تر از ارائه مستقیم آن‌ها است. چگونه یاد گرفتن مفاهیم مهم‌تر از چقدر یاد گرفتن آن‌ها است، رغبت عاطفی به ارزش‌های دینی و قرآن مهم‌تر از تراکم ذهنی اطلاعات دینی است. ارائه نشانه‌های دینی مهم‌تر از ارائه نمایش‌های دینی است، پرورش حس دینی برتر از پرورش ذهنی دینی است.

تا زمانی که همه کتاب‌های درسی ما مبتنی بر نظریات تعلیم و تربیت اسلامی و یا حداقل بر مبنای نظریه اسلامی تعلیم و تربیت تألیف نشود، مهجوریت قرآن به صورت اساسی از نظام تعلیم و تربیت برطرف نخواهد شد. تا زمانی که به آیات قرآن کریم و

روایات ائمه هدی (ع) به چشم حداقل معادل و مثابه یک نظریه علمی نگاه نمی‌شود، چه انتظاری می‌توان از محصول نهایی علوم مختلف داشت؟ در نظامی که مبتنی بر دین محوری است، قرآن نیز باید محور همه دروس قرار گیرد نه موازی با سایر دروس. کم توجهی به موقعیت درس قرآن که در مقایسه با دیگر دروس، باعث می‌شود تا اغلب دانش‌آموزان، آنچنان که باید با قرآن و معارف آن انس و الفت کافی نداشته باشند.

باید محوریت همه دروس توجه به معنویت باشد. اما در عمل این محوریت تا چه حد مورد توجه بوده، مسئله‌ای است که باید مورد بررسی قرار گیرد. باید یک «ادبیات قرآنی» بر فرایند یادگیری تمام دروس حاکم شود که این تلفیق را می‌توان از حوزه‌های معرفتی نزدیک به هم شروع کرد. آموزش قرآن به عنوان یک درس تلقی نمی‌شود و اگر هم توجهی است صرفاً به عنوان یک درس پرورشی به شمار می‌رود و نه یک درس آموزشی.

در پژوهش حاضر کتاب‌های درسی دوره پیش‌دانشگاهی به لحاظ پرداختن به قرآن و مفاهیم قرآنی و مؤلفه‌های آن مورد بررسی و تحلیل محتوا در دوره مورد نظر قرار گرفت. اینک، بر اساس داده‌های حاصل از فرم‌های تحلیل محتوا می‌توان چنین نتیجه گرفت که در دوره مورد نظر کتاب دین و زندگی تا حد زیادی به قرآن و مفاهیم قرآنی توجه نموده‌اند، کتاب‌های عربی ۱ و ۲ و ادبیات فارسی ۱ و ۲ تا حدودی به آن پرداخته‌اند و در کتاب‌های تخصصی رشته‌های ریاضی و تجربی و کتاب زبان انگلیس ۱ و ۲ اصلاً به قرآن و مفاهیم قرآنی پرداخته نشده است و در سایر کتب نیز به میزان بسیار کم پرداخته شده است.

پیشنهادهای پژوهش

بر اساس یافته‌های این پژوهش، پیشنهاد می‌شود:

- دفتر برنامه ریزی و تألیف کتب درسی وزارت آموزش و پرورش، درس‌هایی را بر مبنای این مؤلفه‌ها در برخی از کتاب‌های درسی دانش‌آموزان اضافه نماید.
- برنامه ریزی و تدوین دروس و کتاب‌های تکمیلی مرتبط با قرآن و مفاهیم قرآنی و مؤلفه‌های آن در دوره‌های دبیرستان و پیش‌دانشگاهی ضروری است.

- قرآن و مفاهیم قرآنی، مؤلفه‌های آن و چگونگی آموزش آن جزء سرفصل‌ها و برنامه‌های آموزش خانواده قرار گیرد.

- برگزاری کلاس‌های آموزشی برای دبیران دروس تخصصی این پایه در ارتباط با قرآن، مفاهیم قرآنی و مؤلفه‌های آن و چگونگی آموزش آن پیشنهاد می‌شود.

- آشنا کردن دبیران مقطع متوسطه و پیش‌دانشگاهی به قرآن و مفاهیم قرآنی و نیز ضرورت آموزش قرآن و مفاهیم قرآنی به دانش‌آموزان، با توجه به نقش آن‌ها در آینده کشور.

کتابنامه

قرآن کریم.

باردن، لورنس (۱۳۷۴)، تحلیل محتوا، ترجمه ملیحه آشتیانی و محمد یمنی دوزی سرخابی، تهران: انتشارات دانشگاه شهید بهشتی.

پورظهیر، تقی (۱۳۷۴)، مقدمه‌ای بر برنامه‌ریزی آموزشی و درسی، تهران: نشر آگاه.

تایلر، رالف (۱۳۷۷)، مقدمه‌ای بر برنامه‌ریزی آموزشی و درسی، ترجمه: ظهیر تقی پور، تهران: انتشارات آگاه.

جمشیدیان، عبد الرسول، صادقیان، مهدی (۱۳۸۵)، «تحلیل محتوای کتب دوره ابتدایی از نظر میزان توجه به متغیرهای فرهنگ ایثار و شهادت»، فصلنامه رهاورد، ش ۸.

رایف، دانیل (۱۳۸۱)، تحلیل پیام‌های رسانه‌ای، ترجمه مهدخت بروجردی علوی، تهران: نشر سروش.

سلیمانپور، جواد (۱۳۸۳)، برنامه‌ریزی درسی با تأکید بر تدوین محتوای درسی فعال و کاربرد تحلیل محتوا، تهران: انتشارات احسن.

صادق زاده، علیرضا (۱۳۸۰)، تربیت اسلامی ویژه و آسیب شناسی دینی: راهنمای برنامه درسی تعلیمات دینی دوره دبیرستان و پیش‌دانشگاهی، مرکز مطالعات تربیت اسلامی، تهران: نشر تربیت اسلامی.

کرپیندورف، کلوس (۱۳۷۸)، تحلیل محتوا، ترجمه هوشنگ نایب، تهران: انتشارات روش.

لوی، آیره (۱۳۷۵)، مبانی برنامه‌ریزی درسی، ترجمه فریده مشایخ، تهران: انتشارات مدرسه.

نوریان، محمد (۱۳۸۸)، راهنمای عملی تحلیل محتوای کتاب‌های درسی دوره ابتدایی، تهران: نشر عاشورا.

تحلیل محتوای کتب درسی دوره پیش‌دانشگاهی از نظر میزان توجه به قرآن و..... ۱۸۹

هولستی، اُل.آر (۱۳۷۳)، تحلیل محتوا در علوم اجتماعی و انسانی، ترجمه نادر سالارزاده امیری، تهران: انتشارات دانشگاه علامه طباطبایی.

یار محمدیان، محمد حسین (۱۳۷۷)، اصول برنامه‌ریزی درسی، تهران: انتشارات یادواره کتاب.

Obery, A. A. (1991), "Curriculum Decisions", in *The international encyclopedia of curriculum*, New York: Pergamon Press.

Neondorf, Kimberly A. (2002), *the content analysis guidebook*, London: sage pub.